

УДК 37.017.4

Олег Потапенко

РОЛЬ ОСВІТИ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті розглянуто проблему визначення ролі освіти у становленні й розвитку українського козацтва. Схарактеризовано політичні, соціально-економічні й культурно-релігійні умови розвитку українського суспільства у 16-18 століттях, проаналізовано концепції виникнення феномена українського козацтва та причини активізації освітньої політики в українському суспільстві в останній чверті 16 століття. Цим дослідженням встановлено зв'язок між поширенням освіти і розвитком українського козацтва, наведено історичні приклади видатних представників козацької старшини і з'ясовано причини їх успіхів у контексті отриманої ними освіти.

Ключові слова: унія, єзуїти, гетьман, «сім вільних наук», Острозька академія, Києво-Могилянський колегіум, Гетьманщина, Вольності Війська Запорозького, січова школа.

Потапенко О. Роль образования в становлении и развитии украинского казачества.

В статье рассмотрена проблема определения роли образования в становлении и развитии украинского казачества. Охарактеризованы политические, социально-экономические и культурно-религиозные условия развития украинского общества в 16-18 столетиях, проанализированы концепции возникновения феномена украинского казачества и причины активизации образовательной политики в последней четверти 16 столетия. Данным исследованием установлена связь между расширением образования и развитием украинского казачества, приведены примеры выдающихся его представителей и выяснены причины их успехов в контексте полученного ими образования.

Ключевые слова: уния, иезуиты, гетман, «семь свободных наук», Острожская академия, Киево-Могилянский коллегиум, Гетманщина, Вольности Войска Запорожского, сечева школа.

Серйозне ускладнення соціально-політичної ситуації в Україні, нагальна потреба захисту територіальної цілісності нашої держави від зовнішньої агресії спонукає нас звернутися до героїчних сторінок нашої історії. А українська історія сповнена багатьма видатними подіями, серед яких особливе місце посідає феномен українського козацтва. Історія українського козацтва демонструє потенційні можливості українців у боротьбі за свою землю, надихає численними прикладами героїчної поведінки, закликає до мужності й хоробрості в протистоянні з ворогом. Але лише військової звитяги, неперевершеної хоробрості, особистої мужності замало для здобуття вирішальної перемоги; для цього потрібні ще й розум, різнобічні знання, креативне мислення й творчі здібності. Саме тому ми звернулися до проблеми дослідження важливої ролі освіти у формуванні українського козацтва.

Ворожа пропаганда намагається всіляко дискредитувати український народ в очах світової спільноти, представити нас руйнівниками культурних цінностей, створюючи міф про аморальну поведінку й ментальну недосконалість українців. Звернення до історії становлення й розвитку українського козацтва, надважливої ролі освіти в козацькій системі виховання і способі життя дозволяє зрозуміти витоки нашої волелюбності, невмирущої жаги до свободи й демократичного устрою українського суспільства.

Серед науково-педагогічних досліджень, присвячених вивченню освітньої складової історії українського козацтва, можна назвати праці Ю. Руденка, в яких у розгорнутому вигляді аналізуються особливості козацької педагогіки та можливості її практичного використання в сучасних умовах. Проблеми розвитку української освіти в 16-17 століттях в історичній ретроспективі досліджено в роботах В. Денисенка. Питання інноваційного характеру козацької педагогіки розглянуто у науковому доробку С. Стефанюк, надзвичайна важливість освіти тут розглядається на наочних прикладах із застосуванням біографічного й феноменологічного підходів. Також певний інтерес представляють наукові праці М. Кобилякова, Ю. Кондратенка, М. Лековкіна, О. Любара, Д. Федоренка. З більш ранніх історичних досліджень, які містять пізнавальну інформацію щодо окресленої проблематики, нашу увагу привернули роботи М. Аркаса, Д. Яворницького.

Метою нашої статті є дослідження впливу освіти на процес становлення та розвитку українського козацтва, аналіз його особливостей.

Концепції походження українського козацтва (етнічна, ухорницька, соціальна, захисна) жодним чином не пов'язані з поширенням освіти. Скоріше за все, кожна з цих концепцій по-своєму правильно й об'єктивно пояснює феномен виникнення козацтва й дозволяє припустити, що поява козаків на історичній арені стала відповіддю українського етносу на виклик суворих умов, у яких відбувався процес його етногенезу. Землі Дикого поля завжди приваблювали людей відчайдушних, хоробрих, авантюрного складу, які понад усе цінували свободу й ненавиділи гноблення в будь-якому його прояві. Саме тому вони ризикували власним життям, надаючи перевагу наявній небезпеці вільного існування, аніж перебуванню у феодальному рабстві (кріпацтві). Виходячи з цих позицій, козаки розробили унікальний демократичний устрій і запровадили його спочатку на Запорозжі, а згодом він був перенесений Б. Хмельницьким на розбудову козацької держави (Гетьманщини).

Можна також припустити, що освічених людей серед козаків було небагато, принаймні до кінця 16 століття. Хоча козакували іноді й князі, наприклад, Дмитро Вишневецький – засновник першої Січі, Іван Підкова, вірогідно, родич молдавського князя. Перетворення

українського козацтва на впливову військово-політичну силу відбулося після Люблінської унії 1569 року, коли більшість українських земель увійшли до складу Польщі. За свідченням українського історика М. Аркаса, польська, литовська (католицька) й українська (православна) шляхта отримала разом із магнатами однакові права, але насправді відразу ж почалися утиски православних. Уся нешляхетна людність, окрім міщан, котрі мали Магдебурзьке право, потрапила в цілковиту неволю й перетворилася на холопів, позбавлених будь-яких прав [1, с. 123-124].

І без того складну соціально-політичну й релігійну ситуацію в Україні ускладнили єзуїти, які почали відкривати свої школи-колегіуми, де діти українських магнатів і шляхти підпадали під вплив католицької ідеології, приймали католицтво й змінювали етнічну належність, перетворюючись на поляків. Результатом такої політики стало повне ренегатство української еліти. Єзуїти мали свої колегіуми в Києві, Львові, Луцьку, Житомирі, Кам'янець-Подільському та інших містах [5, с. 41]. Єзуїтські колегіуми мали чітку, грамотно побудовану за європейськими зразками організацію, основу навчальних програм складали так звані «сім вільних наук», до яких додавалися метафізика й логіка. Не виключено, що саме їхня освітня діяльність змусила українських письменників-полемістів звернути пильну увагу на проблему створення мережі православних шкіл.

Українська православна церква не змогла протистояти наступу єзуїтів. Берестейський церковний собор 1596 року заснував і поширив в Україні греко-католицьку (уніатську) церкву за підтримки митрополита Михайла Рогози, єпископів Іпатія Потія, Кирила Терлецького та інших. Про недостатню освіченість православного духовництва говорив авторитетний захисник православ'я князь Костянтин Острозький, наголошуючи на тому, що серед священників значно поширилися лінощі і байдужість до благочестя, нехтування своїми обов'язками в захисті церкви [2, с. 43]. Про загальний занепад української культури свідчив також Іван Крип'якевич, який вважав головною причиною цього лиха відсутність «добрих шкіл» [3, с. 122].

Єдиною реальною силою в Україні, яка могла зупинити наступ католицьких сил, було козацтво. Його оформлення в потужний військово-політичний фактор української політики відбулося за часів

гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Славетний гетьман походив зі шляхетного роду (його батько Конон був шляхтичем із Самбора). Вищу освіту Петро Конашевич (Кононович) здобув в Острозькій академії, яка зусиллями князя Костянтина Острозького перетворилася на справжній центр православної освіти в Україні. В академії «сім вільних наук» викладали відомі вчені того часу: Герасим Смотрицький (її перший ректор, засновник жанру полемічної літератури, перекладач Біблії на старослов'янську мову), Дем'ян Наливайко (духівник князя, рідний брат Северина Наливайка – керівника найбільшого в 16 ст. козацько-селянського повстання), Василь Суразький (письменник-полеміст), Кирило Лукарис (майбутній патріарх). Друкарську справу в Острозі започаткував Іван Федоров, який видавав у друкарні таку необхідну для України духовно-навчальну літературу (Острозька Біблія, Буквар).

В Острозькій академії формувалася світогляд майбутнього гетьмана, удосконалювалися мисленнєві здібності, розвивалися пам'ять, увага, кмітливність, що не раз стане в нагоді українському козацтву в скрутний час воєнного лихоліття. Покинувши приватну службу, П. Конашевич подався на Запорожжя й відразу виявив себе як дуже здібний ватажок козаків. Під його керівництвом запорожці здійснили найбільш вдалі морські походи проти Кримського ханства й Османської імперії, захопивши Варну, Синоп, Кафу, звільнивши тисячі невільників. Частина військової здобичі гетьман передав Київському братству, і на ці кошти в 1615 році було відкрито братську школу, ректором якої став Іов Борецький, із яким гетьман навчався в Острозі.

Широке коло інтересів, розвинутий інтелект, блискуча освіченість дозволили П. Конашевичу-Сагайдачному стати видатним дипломатом, прихильником політики порозуміння з Річчю Посполитою. Саме ця позиція гетьмана зумовила московський похід запорожців 1618 року для визволення з облоги майбутнього польського короля Владислава IV [1, с. 145]. Стратегічний талант воєначальника дозволив передбачити катастрофу польського війська в битві на Цецорі, коли самовпевнена шляхта відмовилася від козацької допомоги й тим самим приречла польське військо коронного гетьмана Станіслава Жолкевського на поразку. Як

видатний полководець проявив себе П. Конашевич-Сагайдачний під час Хотинської війни 1621 року, на чолі 40-тис. війська запорожців врятувавши Річ Посполиту. Не випадково після його смерті від важкого поранення починається черга трагічних подій, що призвела до загибелі самої Речі Посполитої: козацько-селянські повстання 20-30-х років 17 ст., Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, період Руїни, кінець Гетьманщини й самої Запорізької січової республіки.

Великого значення в ті часи набували зусилля окремих непересічних особистостей, таких як П. Конашевич-Сагайдачний, К. Острозький, І. Борецький. Не випадково після смерті князя К. Острозького заснована ним академія поступово занепадає. Українські феодалі найчастіше ідентифікували себе не за етнічною ознакою, а за соціально-економічною, коли головною метою життя ставало утримання власного багатства (земельних володінь) і привілеїв. Такий підхід у самоідентифікації об'єктивно зближував українську еліту з польсько-литовською католицькою знаттю. Приймаючи католицьку віру, яка фактично змінювала їхню етнічну належність, свідомо переходячи на вживання польської мови, українські магнати робили те, що їм було вигідно. Це багато в чому пояснює факт придушення сином князя К. Острозького Янушем (Іваном у православ'ї) козацько-селянського повстання під проводом К. Косинського, прийняття ним католицтва, а також закриття Острозької колеґії-академії онукою князя – Анною-Елоїзою і заснування на цьому місці єзуїтської школи [1, с. 136].

Освітній центр переміщується з Острога і Львова до Києва, де в 1632 році архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила створив новий навчальний заклад – Києво-Братський колеґіум, який у 18 ст. перетворюється на Києво-Могилянську академію [8, с. 103]. Шість українських гетьманів здобули тут освіту: Юрій Хмельницький, Іван Виговський, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок. Завдяки відсутності кріпацтва в Гетьманщині на землях Вольностей Війська Запорозького поширюється освіта. Іноземців, які подорожували українськими шляхами вражала освіченість місцевого населення. Під час церковної служби не тільки чоловіки, але й жінки і діти співали, тримаючи в руках церковні книги. У кожному селі при кожній церкві була

відкрита школа, де дітей вчили читати і писати дяки, що виходили з Київської академії. Навіть російські урядовці визнавали, що українці, незалежно від майнового стану охоче йдуть у науку і тим сильно відрізняються від росіян, байдужих до здобуття освіти [1, с. 329].

На Запоріжжі існували так звані січові школи, де вчили читати, писати, лічити, на високому рівні тут навчали музиці, віршуванню, учні досягали значних успіхів у фізичному загартовуванні, військово-спортивній підготовці, оволодівали основами народної медицини, астрономії, кулінарії [6, с. 14]. Українські історики стверджують, що в останні роки існування Запорозької Січі в межах Вольностей Війська Запорозького нараховувалося 44 церкви у 53 поселеннях, і при кожному з цих поселень існували козацькі школи. У 40-х роках 18 ст. на землях Гетьманщини було 35 міст і містечок, 998 сіл і слобод, діяло 886 шкіл [6, с. 14]. На землях Вольностей Війська Запорозького церкви, школи і шпитали існували майже в кожному населеному пункті й виникали одночасно з їхнім заснуванням. Це свідчить про високий освітній і культурний рівень козацтва [4].

Серед козацтва був поширений кодекс лицарської честі, який включав такі особистісні якості: любов до батьків, вірність у коханні, дружбі й побратимстві; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, поважати жінок; відстоювати свободу хоча б ціною власного життя; робити пожертвування на будівництво церков і шкіл. Найширше розгорнув таке меценатство Іван Мазепа. Він постійно видавав гроші на будівництво й ремонт церков, монастирів від 15 до 20 тис. золотих: наприклад, Печерську церкву, монастирі Каменський, Любецький, Думницький. Підтримував православну церкву в інших країнах, до речі, в Єрусалимі досі зберігається срібний вівтар з ім'ям та гербом І. Мазепа. Також І. Мазепа сприяв перетворенню Києво-Могилянського колегіуму на академію. І навіть після остаточного знищення Запорозької Січі в 1775 році, перебуваючи за межами України, чорноморські козаки у 1811 році зібрали 5500 карбованців і відкрили українську школу на Кубані, куди їх закинула доля [7, с. 221-222].

Кодекс лицарської честі передбачав також здатність цілеспрямовано й систематично розвивати фізичні та психо-духовні сили, здібності й можливості. Французький військовий інженер

Гійом де Боплан відзначав, що козаки були індивідуально-неповторними, міцного здоров'я, вміли легко переносити холод і голод, спеку і спрагу, а під час бойових дій були хоробрі, сильні в обороні, невтомні у винахідливості; зналися на ремеслі: бондарській, теслярській, канатній, ливарній, риболовецькій та бортнянській справах, самі виготовляли музичні інструменти [1, с. 156].

Саме поєднання фізичних, духовно-моральних і розумових якостей дозволяло козакам тривалий час вважатися найкращими воїнами тогочасної Європи, тому їх охоче запрошували європейські правителі для виконання найнебезпечніших бойових завдань. Так у 1646 році великий козацький загін (2 тис. козаків) на чолі з І. Сірком, Б. Хмельницьким вирушив у Францію на запрошення французького короля і прийняв активну участь у боях з іспанцями під Дюнкерком.

Процес становлення й розвитку українського козацтва відбивав особливості політичної, соціально-економічної та культурно-релігійної ситуації, що склалася в Україні в 16-19 століттях. Перетворення українського козацтва на потужну військово-політичну силу українського суспільства та вагомий фактор міжнародної політики відбувся завдяки його згуртуванню і грамотно побудованій організації всього способу життя козаків. Творцями козацького республіканського устрою стали козацькі ватажки, які були людьми освіченими, мали науково сформований світогляд. Саме вони заклали підвалини козацької демократії, розробили основи козацької педагогіки. Упродовж усієї історії українського козацтва освіта була найвагомим чинником його політичних і військових перемог.

Література

1. **Аркас М. М.** Історія України-Русі / М. М. Аркас. – К. : Вища школа, 1991. – 456 с.
2. **Денисенко В.** Педагогічні засади давніх братських шкіл / В. Денисенко // Пам'ять століть. – 2006. – № 1. – С. 42-52.
3. **Історія української культури** / [за загал. ред. І. Крип'якевича]. – К. : Либідь, 1994. – 656 с.
4. **Любар О. О.** Історія педагогічної думки і освіти в Україні. – Частина четверта : Козацька республіка / О. О. Любар, Д. Т. Федоренко. – К. : [б.в.], 1999. – 177 с.
5. **Митюров Б. Н.** Развитие педагогической мысли на Украине в XVI-XVII веках / Б. Н. Митюров. – К. : Радянська школа, 1968. – 212 с.
6. **Руденко Ю. Д.** Українська козацька педагогіка / Ю. Д. Руденко // Рідна школа. – 1994. – № 5. – С. 13-19.
7. **Стефанюк С.**

Козацька педагогіка як інновація (історичний аспект) / С. Стефанюк // Практичне народознавство. – Х. : ББН, 2002. – С. 217-248. **8. Українська педагогіка в персоналіях** : [навч. посібник] : в 2 кн. К. 1 / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – 624 с.

SUMMARY

Potapenko O. The role of education in the formation and development of Ukrainian Kozakdom.

The article deals with the problem of defining the role of education in the formation and development of Ukrainian Kozakdom. There are described political, socio-economic, cultural and religious conditions of the development of Ukrainian society in the 16-18 centuries. It is noted that after the Union of Lublin in 1569 Ukrainian society suffered from offensive of Catholicism, spreading of serfdom and Polonization. The answer of the Ukrainian people was the growth of the authority and role of Cossacks – the only capable force that can put an end to the assimilation of the Ukrainian nation. The article examines the concepts of Ukrainian Cossacks and investigates the causes of activation of educational policy in Ukrainian society in the last quarter of the 16th century. These reasons were destructive educational activities of the Jesuits, renegecy of Ukrainian elite, urgent need to protect the natural rights of the Ukrainian people. It is found that education contributed to the formation of Kozakdom as a powerful military and political force of Ukrainian society, due to education there appeared real leaders among the Cossacks, endowed with well-developed intellect, moral virtues, military capabilities. In this research there was elicited a link between the spread of education and the development of Ukrainian Cossacks, there were given historical examples of prominent representatives of Cossack elders and found the reasons for their success in the context of the education they had received. The information of the article proves that the education was very popular among different classes of Ukrainian society in the 17-18th centuries, it allowed to create the best examples of a democratic social order of the Zaporozhian Sich Republic. In the future it made possible to establish a network of schools in Zaporizhzhya where future Cossacks were taught to read, write, count, music, poetry; students achieved significant success in physical training, military and sports training, mastered the basics of traditional medicine and astronomy. The result of a combination of military valor and educational training was the development of the chivalric code, which the Cossacks guided in everyday life. The Ukrainian Cossacks in their history constantly demonstrated the benefits of education and thus achieved significant diplomatic successes and victories over enemies.

Key words: union, Jesuits, hetman, «seven free sciences», Ostroh Academy, Kyiv-Mohyla Collegium, Hetmanat, The Liberties of Zaporozhian Host, Sich School.